

HANA OBERREITEROVÁ

NÁŘEČNÍ SITUACE V MĚSTEČKU BROUMOV

Některé pohraniční oblasti a dřívější národnostní ostrovy s německou převahou byly po roce 1945 nově osídlovány obyvatelstvem z nářečně rozdílných území. Vzniklý mezinářeční styk, tj. interference různých nářečních systémů, vedl k hojnému kolísání a rychlejšímu nadnářečnímu vyrovnání. Tento stav dosud trvá v běžné mluvě v rozsáhlé pohraniční oblasti západních a severozápadních Čech (JANČÁK 1997). Zvlášť složité poměry jsou na Chebsku, Ašsku, v severočeském výběžku šluknovském a frýdlantském. Nejkomplikovanější situace ze všech úseků původně osídlených německým obyvatelstvem je patrně v severozápadní oblasti moravskoslezské (KLOFEROVÁ 1997).

Odlišná situace však nastala, pokud v nově obydlovaných místech nabylo převahu obyvatelstvo přicházející z přilehlých oblastí se starým osídlením. Jazyková situace se v nich v podstatě neliší od situace ve vnitrozemí, příslušná tradiční nářečí zde pouze rozšířila své území. Tak je tomu např. v bývalém německém národnostním výběžku kolem Vrchlabí, Trutnova a Broumova, kde dnes v mluvě převládají základní znaky nářeční podskupiny severovýchodočeské (dále jen svč.) a shodně se sousedním starousedlým úsekem podkrkonošským a náchodským se zde zčásti vyskytují i zvláštní znaky svč. okrajového pásu.

Městečko Broumov leží v broumovském výběžku v nadmořské výšce 395 m, na výměře 2 227 ha. Spadá do okresu Náchod. K 31. 12. 1995, kdy bylo prováděno sčítání lidu (dále pouze SL), měl Broumov 8 482 obyvatel, z toho 4 424 žen a 4 058 mužů. Lidé starší generace (narození do r. 1939) se sem většinou přistěhovali, lidé střední (narození v letech 1940–1966) a mladší generace (narození po r. 1967) se zde již většinou narodili.

Původně patřil Broumov mezi oblasti s převážně německým osídlením. V roce 1939 zde žilo 6 470 obyvatel (SL 31. 12. 1939). Z toho bylo 5 755 lidí německé národnosti a pouze 640 národnosti české. Po odsunu německého obyvatelstva byla zdejší pohraniční oblast znovu obydlena českým obyvatelstvem.

Příchod obyvatel do Broumova po r. 1945 je představen v tabulce. Vychází ze statistického vzorku 300 lidí z celého registru obyvatel. Dokumentuje osídlování

ve vybraných časových úsecích. Rozlišuje se v ní národnost česká a cizí; přitom národnost českou člením na příslušnost mluvčích k nářeční podskupině svč. (z té vyděluji nářečí náchodského výběžku), nebo k nářeční skupině jiné (jiná nářečí česká v užším smyslu, nářečí středomoravská, slezská a východomoravská). U národnosti cizí rozlišuji národnost německou (převážně sudetští Němci), slovenskou a jinou (tj. mimo uvedené národnosti).

Schematická mapka příchodu obyvatel do Broumova po roce 1945 z okrajového nářečí náchodského výběžku

Vysvětlivky k mapce

- Broumov** – nově osídlená místa
Náchod – místa příchodu

Tabulka příchodu obyvatel do Broumova

Rok příchodu	N á r o d n o s t				
	česká- nář. obl.		slov.	něm.	jiná
	SVC / Ná	Jiná			
1945 — 1950	72 / 58	12	6	9	1
1951 — 1955	38 / 22	7	23	1	1
1956 — 1960	22 / 17	1	2	2	1
1961 — 1965	32 / 26	8	4	1	1
1965 — 1970	45 / 29	5	4	—	2
Celkem %	69,7 / 50,7	11	13	4,4	2

Vysvětlivky k tabulce

Údaje byly získány náhodným výběrem z registru obyvatel města Broumov, uloženého na Městském úřadě v Broumově.

Při rozhodování o jazykovém a nářečním označení vycházím z hlediska regionálního původu respondenta, tj. odkud do Broumova přišel.

- SVC — severovýchodočeská nářeční podskupina
 Ná — nářečí náchodského výběžku

Získané údaje dokazují, že převážná část obyvatel přichází na Broumovsko z Náchodska, popř. ze svč. nářeční podskupiny, poměrně málo z jiných nářečních oblastí Čech, Moravy a Slezska. Z výsledných hodnot je též vidět, že nejvíce lidí z jinojazyčného prostředí přišlo na Broumovsko až v letech 1951–1955, a to ze Slovenska (převážně Romové). Celkově však těchto příchodců bylo v porovnání s příchodci ze svč. nářeční podskupiny zanedbatelné množství, a proto neměli větší vliv na charakter broumovské mluvy. Původní obyvatelé Broumova včetně sudetských Němců tvořili po roce 1945 jen malou skupinu.

Převažující postavení obyvatelstva původem z Náchodska při doosídlování města Broumova sehrává rozhodující úlohu při utváření jeho mluvy. Dnes broumovský dialekt plně náleží k okrajovým nářečím svč. podskupiny, k nářečí náchodského výběžku.

Je charakterizováno zejména těmito rysy:

Hláskoslovné jevy

(Nářeční příklady a ukázky jsou zapisovány podle Pravidel pro vědecký přepis dialektologických zápisů z r. 1951.)

Shodně s celou svč. nářeční podskupinou je zde např. dvojhlaska *ej* za dřívější *ý/í* po ostrých sykavkách: *cejtit, sejtiko, lesejk — lesejček*; ale též morfologizované *-ej* v instr. sg. měkkých typů substantiv žen. rodu: *núšej, dlaňej*. V ojedinělých lexikalizovaných případech se vyskytuje *ej* za staré *í*, popř. za *í < ě/é (vořejvat)*.

Hlavním nářečním rysem je krácení samohlásky *í*, částečně také *ú*, a to nejvíce ve slovtvorném formantu i tvarotvorné koncove sloh všech slovních druhů (*ribňik, před Mezimňestim, vzděláni, německi, domu*), ale i jinde, např. *powidat, pudu, stořisicema, viřizená, řikala, dvur, pul, muj, zukoloval*. Naopak původně krátké samohlásky *o, e* se dluží v případech jako *bóji, móře, dóle, srójiili, zéli*.

Dalším znakem jsou ojedinělé případy bez jotace po retnicích (*dřevenej*); vkladné *e* (*česenek*); výslovnost průvodního samohláskového prvku *ə* (*kərk*); uprostřed slova dochází k zániku samohlásky *i* (*zajci*; analogicky podle *zajc*) aj.

V souboru souhlásek je charakteristická především odlišná výslovnost souhlásky *v* a změny z ní vyplývající. Tento jev souvisí s výslovností dřívějšího obouretného *w*, např. výslovnost labiálního *u* místo *vff* na konci zavřených slabik ve všech pozicích (*mrkeu, prauda, diunej, pruňí, Hronousko, srounat, pracouni, čloujek, douče, poujetři, Kačerouu); ve zbytcích se objevuje obouretná výslovnost *w* na začátku slov (*woteuřit, wotcházim, wobjech, wlaštouka*); *j* za *w* mezi dvěma samohláskami z nichž druhá je *i* (*jalojce, laj(i)ce*); zánik *v* ve skupině *vje* po souhláске (*dje, sjedek, zjeř, hjezda, sjeta, kjetnu, zjedavá*); zánik náslavních *v* ve skupině souhlásek (např. v adv. *šak, čera, šude, u* zájmena *šecko*).*

Porůznu se vyslovuje *g* za cizí *k* (např. *balgón, demogracije*) a naopak (*rikl*). Místy se vyskytá vkladné *j* (*kajnčka „tkanička“*). Na začátku slova před samohláskou *i*-, *í*- často zaniká protetické *j* (*iskra, iní, im*).

Nápadné jsou rozdíly ve způsobu artikulace, např. výslovnost skupiny *nn* (*kamennej, činnosí*), nové zdvojené *nn, nň* (*dřevjennej, drátenňik*). Asimilací způsobu artikulace vznikly podoby *nn, nň/nň* za *dn, dň* (*jennou, polenne, žánni, honň/hoňe, přenňi, zenňik), jejich zjednodušením pak *žánej, jenou, hoňe, zenik*. Naopak o disimilaci jde u podoby *dn, dň* za *nn, nň/nň* (*Adna, dřevjednej*).*

Hojným hláskoslovným jevem v nářečí v Broumově je zjednodušená výslovnost souhláskových skupin (např. zanikání *h* v souhláskové skupině před *ř* nebo po sykavce: *řeben, řebík, řbitov, řiště, řibek, žavej, zasnout*).

Tvaroslovné jevy

Většina změn v rovině tvaroslovné je shodná s jevy vyskytujícími se v celé svč. nářeční podskupině, např. koncovka *-oj* za *-ovi* v Dat a Lok sg. m. živ. (*tatinkoj)* a částečně neuter (*kuřátkoj)*), vyrovnání Nom a Ak pl. u m. živ. (*vidím hoší*), ale *i* u jmen neživ. (*dojdí pro rohlíci*), v Gen pl. m. se spíš výjimečně připojuje ke koncovce *-ú* adj. koncovka *-ch* (*klucúch*). Skloňovací typ *stavení* se přiklání k adjektivní flexi, např. *uhlího, uhlímu* jako *spodního, spodnímu*.

Rozdíly dále existují v rozsahu skloňovacích typů *rúže* a *dlaň*, vyskytují se podoby *louž, vesnic, studení*.

Navíc zde dochází k paradigmatickému vyrovnání koncovek některých substantiv Dat pl. neuter a feminin a Lok a Instr pl. všech rodů v koncovkách *-im, -ich, -ima* (*stavením, kosřím, staveních, kosřích, strojích, klucích, staveníma, kosříma, strojíma, volíma, klucíma*). Pouze u starší generace se také ve Dat pl. f. objevuje koncovka *-um* (*slepícum*). Uvedené koncovky jsou charakteristické převážně pouze pro oblast Náchodska a Broumova.

V nářečí v Broumově se projevuje vliv adjektivní flexe na zájmeno *ten* a číslovku *jeden*. Instr sg. mužského a středního rodu je tedy *tím, jedním* [tým, jedným] jako *starím*, v pl. jsou pak běžné tvary *jednejch, jednejm, jednejma; tejch, tejm, tejma*.

V tvarech přičestí trpného u sloves s jednoslabičným základem jsou rozdíly v rozsahu tvoření podob na *-n-* a na *-t-*, popř. se vyskytuje kolísání mezi nimi (*zaklenej // zakletej*).

Slovník

Nářečí v Broumově charakterizuje řada zvláštních výrazů, např. *bedrunka* „slunéčko sedmítečné“, *brumbár* „chroust“, *červeňák* „křemenáč“, *dlaška* „bouchoř“, *hrabanka* „jehličí“, *hrozen* „chumáč“, *chumelka* „sněhová vánice“, *krtičák* „krtinec“, *ledouka* „náleď“, *paskoňik* „kobylika“, *přřavka* „pýr“, *připíňák* „klíště“, *smrákat se* „stmívat se“, *vrch* „strop“, *zajc* „králík“. V některých případech se pro jednu reálii vyskytuje více rozličných pojmenování (*beruška*, *medrunka*, *bedrunka*; *bouchoř*, *bouchor*, *dlaška*; *brambori*, *bandori*; *chumáč*, *bobule*, *hrozen*; *jehličí*, *hrabanka*; *krtinec*, *krtičák*, *krtičina*; *náleď*, *ledovatka*, *ledouka*, *oledí*; *vánice*, *fujavice*, *metelice*; *vjetev*, *snět*, *vjetel*).

Výrazný vliv na míru nářečních prvků mají také mimojazykové faktory (tj. generační, sociální a jiné aspekty).

Starší generace se projevuje jako jazykově konzervativní, neboť se u ní vyskytuje většina charakteristických nářečních jevů, a to ve všech rovinách. U střední a především mladší generace se výlučné znaky menších nářečních jednotek stírají. Živé zůstávají zejména centrální prvky svč. nářeční podskupiny. Přesto určité typické znaky nářečí v Broumově se projevují u všech generací téměř bez rozdílu (např. koncovy Dat, Lok, Instr pl. některých substantiv).

Ze sociálních faktorů se nejvíce projevuje vliv vzdělání. Zvláště u vysokoškolsky vzdělaných lidí dochází k většímu nadnářečnímu vyrovnávání, a to především vlivem jionářečních prostředí.

Broumov, přestože je městem, má ráz venkovské lokality. Obyvatelé jsou především drobnými řemeslníky, dělníky pracujícími v blízkém okolí, zemědělství je v menšině. Ani jazykově se Broumov příliš neliší od svého venkovského okolí, jak dokazuje následující rozbor a srovnání nářečí z Broumova s nářečím ve vsi Hlavňov.

Obec Hlavňov leží na úpatí Broumovských stěn, vzdušnou čarou 7 km od Broumova (po silnici 21 km). Spadá do oblasti Policka. Žije zde 150 obyvatel (SL 1991). Tato vesnice patří do svč. nářeční skupiny, do okrajového nářečí náchodského výběžku.

Ve zdejších nářečí se jevy uváděné v charakteristice nářečí Broumova vyskytují důsledněji. Navíc jsou zde v rovině hláskoslovné v omezeném rozsahu zachovány zbytky tvrdého *t* nebo stopy po něm (*neuži*); zčásti se zde vyskytuje změna *d > r* (*dřeveřej*) a ojediněle *dl > ll* (*sellák*, *žrállo*, *přalla*, *sňella*); změny ve způsobu artikulace se také projevují ve výslovnosti souhláskových skupin *km > chm*, *sk > sch* (*chmotříček*, *schňilčovina*).

V rovině tvaroslovné se v nářečí v Hlavňově vedle podoby Gen pl. typu *bratrův* ojediněle vyskytuje i typ bez koncového *v* (*bratru*). Ve zbytcích se objevují u sloves 3. tř. typu *iežel* — *ležet* v přičestí minulém a v infinitivu tvary *ležal* — *ležat*.

V některých případech se při odvozování vedle běžných sufixů vytvořila dubleta pomocí sufixu *-ka* (*ďouka* // *ďouče*, *chumelka* // *chumelice*).

Nářeční slovní zásoba Hlavňova (dále Hl.) si většinou stále uchovává některá tradiční označení, která již v nářečí v Broumově (Br.) nenajdeme, např. *kalíšek*

(Hl.) // *bubák* (Br.) „uschlý zbytek květu na spodu jablka“, *kůra* (Hl.) // *slupka* (Br.), *brumbár*, *šedivka* (Hl.) // *ovát* (Br.), *motilice* (Hl.) // *motíl* (Br.), *hadí panenka* (Hl.) // *ještěrka* (Br.), *dřeň* (Hl.) // *modřín* (Br.), *rez* (Hl.) // *vřez* (Br.), *koprašina* (Hl.) // *kopretina* (Br.), *důl* (Hl.) // *dolík* (Br.) „údolí“, *zátoček* (Hl.) // *zatáčka* (Br.), *zeschora* (Hl.) // *zhůri* (Br.) „shora“, *ledovo* (Hl.) // *klusko* (Br.), *choďit na toulku* (Hl.) // *choďit na besedu* (Br.). (Uvedené příklady cituji z dotazníku vyplněného v této lokalitě roku 1964 pracovníky Ústavu pro jazyk český AV ČR. Za souhlas s publikací jim tímto děkuji.)

Žádný dílčí útvar národního jazyka neexistuje ani dříve neexistoval izolovaně. Zvláště novodobý život společnosti vede k tomu, že stále hojněji přicházejí do vzájemného styku příslušníci blízkých i vzdálených nářečí. Tím, jak stále vzrůstá působení spisovného jazyka a obecné češtiny a jak se rozšiřují ve funkci běžného konverzačního jazyka útvary nadnářeční, stírají se postupně některé ryze nářeční rozdíly, jiné jsou však stále pevné a vyskytují se i u nejmladších generací.

Dialekt z Broumova — jako dialekt české skupiny — má řadu znaků, které jsou společné všem českým nářečím v užším smyslu.

V současné době nelze mluvit o nářečí v Broumově jako o nějaké samostatné, jazykově vyhraněné podskupině, která by byla vymezena souborem jevů příznačných pouze pro toto území. Až na výjimky se mluva Broumova shoduje s okrajovým nářečím náchodského výběžku, které patří do skupiny svč. nářečí.

Ukázka souvislé mluvy

muž

1920; 79 let

Pardubice (místo narození)

Německo (nucené práce)

Horní Radechová – Náchodsko (místo příchodu)

1944 (rok příchodu)

brusič skla — důchodce; základní vzdělání

Útěk za 2. světové války

Ve dvačtyřicátim roce sem bil totálne nasazenej do Německa, no a, do, k firme Krup f Esenu. To je ta zbrojařská velká to ...

No a tam sem pracoval asi tak rok, a diš to tam rozbili, rozbombardovali, tak nás vodvezli taďidle za Vreclau za tu, do, Polkou Vratislav dneska, a to bilo německi. Tag zařim tam bila uš postavena nová fabrika, a tam sme, no dál se tam, se virábjeli kanóni a šecko možní, že jo. No, a diš se blížila ta fronta, !?! starí, že? No, tak sme votamtať utekli, no a tadidle sme viskočili, taďidle kouseg za, za tounlentou, jak tam, je to třeti stařice, za tou vesnici tadi za Mezimňesřim. No, no, no. Tam sem im s toho transpotu viskočil, páč nás táhli do Drážďan.

A gdo tam prosře nebil, tak tam přiřlo pak to bombardovářni, a mi sme tadi viskočili a utekli sme. A řli sme až do Police pjeřki. No. Chiřili nás v Metuji, tam bil řákej starosta, ale bil, mluvil řeski a řikal: „Domu nesříte, musite zustat

tadi. " Tag nás odvezli sem, tadi náz zauřeli tadidle, jak je ta škola, tag dole bili asi tři celi, jak je to gymnázijum. Tam náz zauřeli, večer nás vodvedli na Střelňici na večeri, no a ráno nás vodvez veršusák¹ na, na pracák, jo, na pracák, tadi-dle dóle v Broumouje, tam jag dneska dělali ti cukrovinki, tam bil pracouři úřat. No, no a tam mňe, po^ač sem neřeg, že sem dál vo železe v Německu, že na tom, že sem brusič skla, tak mňe dali k tomu Rezigroj, tam u řbitova, tam bil ňákej Rezigr — Němec, s manželkou tam dál, a dál tam jeden Němez ze Šonova. Nák jmenoval se Fingər. No, a tak mňe tam dal d'elat, no a řikal, za tejden se dohodneme vo za-, vo platu. No tag za tejden přiřel a powidal, že mňe dá marku na hodinu, no, no a že budu d'elad do soboti. Na sobotu, že mňe ... Jo, misite, že to neto. Aha. ..., že jaksi mňe každej tejden sežene propusku domu. No tak sem tadi dal, a diř to potom, se převrátilo f tomle kjetnu, že jo, no tak von mňe řikal, že mňe tu, ten podňik dá, že u mňe zůstanou d'elat, a že mňe to da. Jenomže tadi mňe to ne, neschwálili, tadi teř, teř ti, no ti, ta nová Spráũňi komise, mi to neschwálila, že sem svobodnej, že mňe nemůžou žiũnozdat. No tak sem jel do kraje², tam sem si sehnal jednoho kolegu, ktorej bil ženatej a už bil viučenej, co sem s ňím dál v Hraci, no a tak to převzal von a d'ali sme tam spolu. Jenomže von si pag začal hrát na moc, na takoviho národňiho spráũce a já sem d'elal, řšeko mňe zukoloval, tak sem se na ňej viřlák a řel sem d'elad g Brichojdo Velkí Fsi. No. Tam sem mňel krásnou, krásní časi. No. No, pak mňe naverbovali do ti funkce do, na narodňi viřbor, do, nejďřif do Otovic, potom do Rožmitalu, a pak sem bil, dvaadvacet roku sem bil v Hejtmánkovici na vopci, no. No to je celej muj takovej, no, mňel sem pjed d'efi. (Vy jste se oženil teprve v Broumově?) No f řesta, f řestařtiricatim, no, ale d'efče sem si vzal taki s kraje², Čeperki. No, no, no, no. No a uř sme spolu přes padesat let.

¹ vrátný

² vnitrozemí

LITERATURA

- BALHAR, J., JANČÁK, P.: Český jazykový atlas I, II. Praha 1992, 1997.
- BELIČ, J.: Padesát let čeřtiny v samostatném státě. In: Kultura českého jazyka. Praha 1969.
- BELIČ, J.: Nástin české dialektologie. Praha 1972.
- CURŇN, F.: Vývoj českého jazyka a dialektologie. Praha 1964.
- DANEŠ, F.(ed.): Český jazyk na přelomu tisíciletí. Praha 1997.
- JANČÁK, P.: Mluva v severozápadočeském pohraničí. In: Český jazyk na přelomu tisíciletí. Praha 1997, s. 239-249.
- KELLNER, A.: Úvod do dialektologie. Praha 1954.
- KLOFEROVÁ, S.: Mluva v severomoravském pohraničí. In: Český jazyk na přelomu tisíciletí. Praha 1997, s. 250-254.
- LAMPRECHT, A.: České nářeční texty. Praha 1976.
- RAMBOUSKOVÁ, ř.: Marie Loewensteinová-Stryjová. Časopis Broumovsko VIII, s. 4 – 6.
- SCHOLZ, E.: Die Gemeinden Hermsdorf und Johannesberg. Forchheim 1982.
- řMILAUER, V., CURŇN, F.: Čeřtina všední i nevřední. Praha 1972.
- Dotazník č. 16. Ústav pro jazyk český ČSAV 1964.
- Obce v okresu Náchod v roce 1995. ČSÚ, oddělení Náchod 1996.
- Registr broumovského obyvatelstva. Měřtřský úřad Broumov 1996.

MUNDARTLICHE SITUATION IM STÄDTCHEN BROUMOV

Die Entwicklung der Mundarten kann man in einigen Gebieten, die nach dem zweiten Weltkrieg neu besiedelt wurden, nicht verfolgen, da in dieser Gegend Bevölkerung aus verschiedenen Teilen des tschechischen Gebietes und häufig auch aus anderen Ländern gekommen ist, infolge dessen also mundartlich und sprachlich verschieden war. Das könnte man auch für die Randmundart des Náchoder Ausläufers der nordostböhmisches Untergruppe theoretisch voraussetzen, da auch hier ein gewisses Teilgebiet (das Gebiet um Broumov, deutsch Braunau) zu den Sudeten gehörte und nach 1945 durch tschechische Bevölkerung neu besiedelt wurde. Dennoch ist die Vermischung der Mundarten in dem genannten Gebiet nicht eingetreten. Diese Erscheinung ist folgendermaßen zu aufklären: Das obengenannte ursprünglich deutsch besiedelte Gebiet befindet sich in unmittelbarer Nachbarschaft zu alter tschechischer Besiedlung. In der Überzahl der Fälle kam es hier dazu, daß sich die Bevölkerung aus dem Zentrum nur weiter in die neu besiedelten Gebiete ausgedehnt hat. Dadurch verbreitete sich die Ursprungsmundart aus der näheren Umgebung von Náchod in das Gebiet um Broumov. Die Bevölkerung bleibt hier deshalb mundartlich homogen.

Der Broumover Dialekt — als Teil der böhmischen Gruppe — weist eine Reihe von Merkmalen auf, die mit den böhmischen Dialekten im engeren Sinne übereinstimmen. Er gehört zur nordostböhmisches dialektalen Untergruppe des Náchoder Ausläufers. Man kann ihn nicht als eine selbständige Untergruppe bezeichnen, die durch nur für dieses Gebiet typische Merkmale gekennzeichnet ist.

Der Broumover Dialekt ist nicht durch phonetische Merkmale, die sich nicht auch in anderen Dialekten der nordostböhmisches Untergruppe zeigen würden, gekennzeichnet. Im Unterschied zu den meisten Dialekten dieser Untergruppe sind jedoch für das untersuchte Gebiet die Endungen im Dat., Lok., Instr. Pl. einiger Substantive auf *-im*, *-ich*, *-ima* und bei der älteren Generation auf *-um* der Feminina im Dat. Pl. charakteristisch. Weitere typische Merkmale dieses Gebiets gehören zur Wortbildungs- und lexikalischen Ebene.

Einige Unterschiede in den Mundarten schwinden allmählich mit der Verbreiterung von interdialektalen Formen in der Alltagssprache, andere sind weiterhin feststehend und zeigen sich auch bei der jüngsten Generation.

Hana Oberreiterová
Ústav českého jazyka
Filozofické fakulty MU
Arna Nováka 1
660 88 Brno
oberreit@phil.muni.cz